

ЛІБЕРАЛЬНІ ПРОЕКТИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розбудова української державності, формування політичної системи незалежної України зумовлюють необхідність створення нових праць, у яких на основі неупередженого аналізу фактів політичної історії, з використанням нових документальних матеріалів, обґрунтовувались виважені оцінки подій та явищ історії ліберально-демократичного руху.

Національні інтереси України на початку ХХ ст. вимагали виведення визвольного руху на якісно новий політичний рівень. Політичний етап національно-визвольного руху означав створення політичних партій трьох основних напрямів: ліберально-демократичного, соціал-демократичного, самостійницького. Ліберально-демократичний спектр у визвольному русі був представлений «Союз 17 жовтня» (октябристи), Конституційно-демократичною партією (з квітня 1906 р. — Партія народної свободи (кадети), Українською демократичною партією (УДП), Українською радикальною партією (УРП) і Українською демократично-радикальною партією (УДРП), які становили органічну частину суспільно-політичного життя на поч. ХХ ст.

Без всебічного і неупередженого дослідження історії ліберально-демократичних партій не можна відтворити цілісну картину суспільних процесів того переломного етапу вітчизняної історії. Адже здобутки і невдачі лібералів, специфічні форми та загальна спрямованість їх практичної діяльності відобразили як наявні на той час політичні, соціальні, національні та інші суперечності, так і загальний стан політичної культури населення, рівень його національної свідомості.

Із проголошенням незалежності України розпочався процес переосмислення історії ліберальних партій. У цей період здійснено спроби висвітлити окремі сторони діяльності ліберальних партій у працях присвячених історії загальноросійських та українських партій, окремим діячам ліберального руху. Оpubліковано значну кількість статей, монографій, присвячених досліджуваній проблематиці. Їх авторами є Г. Касьянов [1], С. Телешун [2], О. Голобуцький і В. Кулик [3], А. Павко [4], В. Стрілець [5] та ін.

Нетрадиційністю підходів до розв'язання багатьох важливих проблем історії українських ліберально-демократичних партій відзначається праця В. Стрільця [5]. Дослідженню з вказаної проблематики присвячено ряд дисертаційних досліджень, зокрема П.С. Юра [6], О.Г. Шишка [7], Л.П. Могильного [8], С.П. Донченко [9].

Аналіз вітчизняної історіографії свідчить, що багатьма авторами закладена ґрунтовна основа для предметного комплексного вивчення історії ліберальних партій, що діяли на поч. ХХ ст. Проте, недостатньо дослідженими залишаються

питання розробки та змісту програмних вимог, політична та парламентська діяльність ліберально-демократичних партій.

У зв'язку з цим, автор статті прагне дослідити програмні засади ліберально-демократичних партій у контексті вирішення ними аграрного питання та зміни соціально-правового статусу українського селянства.

Аграрне питання, без перебільшення, було найгострішим, а його вирішення надзвичайно необхідним і надзвичайно болючим, оскільки перебувало в колі інтересів переважної більшості населення. А вкрай низький рівень політичної культури в Російській імперії поч. ХХ ст. значною мірою ускладнював правове вирішення соціальної проблеми. Гострота соціальних протиріч, помножена на класовий, груповий та індивідуальний егоїзм, зумовила радикалізм вимог, які нарощувалися з посиленням революційного процесу [10, 27].

Зрозуміло, що жодна з партій не могла обминути у своїй програмі це питання, яке вимагало обов'язкового вирішення.

Так, зокрема «Союз 17 жовтня» мав свої пропозиції щодо аграрного питання: «Регулювання дрібної земельної оренди, визнання державних та удільних земель можливим фондом для задоволення земельної потреби селян та інших розрядів дрібних землевласників, при недостатності цих заходів можливо у випадках державної значимості примусове відчуження частини земель із приватного володіння на справедливих умовах винагороди, що встановлюється законодавчою владою». Далі передбачалось: «зрівняння селян у правах з іншими громадянами, відміна виключних законоположень про податні стани, розкріпачення общин і знищення адміністративної опіки» [11, 482].

Слід зазначити, що саме цей розділ програми неодноразово обговорювався і перероблявся на партійних з'їздах. Провідною тенденцією еволюції аграрної програми октябристів було її поступове зближення зі столипінським аграрним курсом. Після видання Указу 9 листопада 1906 р. аграрна програма октябристів фактично збігалася зі столипінською політикою. У своєму остаточному варіанті програма зводилась до наступних положень: насамперед, октябристи вважали за необхідне зрівняти селян у правах з іншими громадянами, ліквідувати архаїчну систему землеробства, підвищити продуктивність землеробства, а на цій основі — добробут селянства. Насамкінець, у разі недостатності цих заходів збільшити розмір селянського землеволодіння. Тож, основний акцент було зроблено не на збільшення селянського землеволодіння, а на громадянську рівноправність селян і «підвищення продуктивності землі», а необхідною умовою мало стати саме селянське землеволодіння, засноване не на общинній, а на приватній власності.

На думку октябристів, для підвищення продуктивності землеробства і покращання економічного стану селян потрібно було в законодавчому порядку запровадити таку систему заходів: «1) створити дрібну земельну власність на відрубних або хутірських ділянках; 2) розселити селян селищами для зниження шкідливого впливу довгоземелля їх наділів; 3) ліквідувати черезполосицю; 4) сприяти широкому розвитку селянських кустарних промислів; 5) сприяти організації дрібного селянського кредиту; 6) заохочувати сільськогосподарську промисловість і пов'язані з нею сільськогосподарські технічні виробництва;

7) широко поширювати в народі сільськогосподарські знання; 8) передати для землеустрою місцевих селян землі казенні, удільні, кабінетські та інші, що знаходяться в розпорядженні держави, на умовах, які будуть встановлені в законодавчому порядку; 9) сприяти купівлі селянами земель у приватних власників за взаємною угодою при посередництві Селянського поземельного банку; 10) організувати переселення надлишкового населення на вільні казенні, кабінетські, удільні і на придбані для цього державою землі на пільгових для селян умовах; 11) при недостатності вищеназваних заходів і у «випадку державної важливості» допустити примусове відчуження для цілей землеустрою частини приватновласницьких земель для наділення виключно місцевих безземельних селян з винагородою власників, на умовах, встановлених законодавчою владою. У висновках програми зазначалося, що перелічені заходи спрямовані не лише на селян, а й на інші розряди дрібних землевласників і землеробів [12].

Таким чином, перед нами вірець буржуазного вирішення аграрного питання, за своєю сутністю і спрямованістю подібний до столипінської аграрної реформи.

Октябристи добре розуміли необхідність вирішення аграрного питання. Розроблена ними система заходів була розрахована на деяку, хоч би й тимчасову, стабілізацію економіки країни, певну збалансованість між рівнем розвитку сільського господарства і капіталістичної промисловості, на створення на селі соціальної опори «конституційному» режимові в особі заможного селянства.

Без сумніву, октябристи бачили, що без певного збільшення селянського землеволодіння практично неможливо підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, покращити матеріальний стан селянства, призупинити класову боротьбу на селі.

Проте аграрну програму октябристів не підтримали не тільки широкі маси, а навіть селяни — члени цієї партії [13, 66].

Конституційно-демократична партія вимагала: «Збільшення площі землекористування населення, яке обробляє землю власною працею, а саме: безземельних і малоземельних селян, а також інших розрядів дрібних хазяїв-землеробів державними, удільними, кабінетськими й монастирськими землями, а також шляхом відчуження для цієї ж мети за рахунок держави в необхідних розмірах приватновласницьких земель з винагородою нинішніх власників за справедливою оцінкою» [12, 6]. На другому з'їзді конституційно-демократичної партії П. Долгоруков пояснив: «Оцінювати землю будуть особливі комісії, сформовані із селян, власників землі, в них будуть і чиновники» [14].

Далі в програмі записано: «Відчужені землі надходять до державного земельного фонду. Засади, на яких землі цього фонду підлягають передачі населенню (що потребує володіння або користування особисте або общинне і т.п.), мають бути встановлені відповідно до особливостей землеволодіння й землекористування в різних регіонах Росії» [12].

Крім того, кадети передбачали: широку організацію державної допомоги для переселення, розселення, облаштування господарського побуту селян: реор-

ганізацію межової справи, закінчення розмежування та інші заходи для підвищення добробуту сільського населення і покращання сільського господарства; впорядкування законом орендних відносин шляхом забезпечення права відновлення оренди, права орендатора, у разі передачі оренди, за винагороду за проведені, але невикористані в обумовлені терміни заходи на поліпшення земель; створення арбітражних органів для регулювання орендної плати та розгляду суперечок і неузгоджень між орендарами й землевласниками; відкриття законного шляху в судовому порядку для зниження непомірно високих орендних цін і знищення кабальних угод у сфері земельних відносин. Передбачалася також «скасування діючих правил про наймання сільських робітників і поширення робочого законодавства на робітників сільського господарства, стосовно технічних особливостей землеробства. Заснування сільськогосподарської інспекції для спостереження за правильним застосуванням законодавства з охорони праці в цій галузі і введення кримінальної відповідальності сільських хазяїв за порушення ними законодавчих норм з охорони праці» [12].

На другому з'їзді партії народної свободи знову розглядалося аграрне питання. На цьому з'їзді ухвалили: «Домагатися, щоб з казенних, монастирських і удільних земель, а також земель приватних власників, які буде викуплено у них, був встановлений державний земельний фонд, якого не можна ні продавати, ні оддавати на приватну власність, а тільки в оренду селянам» [13].

Ще докладніше положення аграрної програми були розроблені на третьому з'їзді партії народної свободи, де враховані побажання місцевих організацій: «Що аби задовольнити всіх безземельних селян, прийдеться викупити для державного фонду всю, або майже всю поміщицьку землю» [15].

Щоправда, так далеко вони не пішли, але певні зрушення порівняно з попереднім періодом відбулися. Передбачалося, зокрема, «...довести розмір землезабезпечення до споживчої норми, тобто до такої кількості земель, яка за місцевих умов і беручи до уваги міцні промислові прибутки, де такі існують була б достатньою для покриття середніх потреб у харчах, одязі, помешканні і несінні державних повинностей». Планувалося також «...відчуження без усяких обмежень земель, що здаються в оренду за гроші; земель що експлуатуються переважно найманим селянським інвентарем; пусті землі та такі, що перевищують вищий розмір володіння, встановлений для окремих місцевостей» [16].

Таким чином, кадети вважали, що без часткового примусового відчуження поміщицької землі вирішити аграрне питання неможливо. Наполягаючи на збереженні поміщицької власності буржуазного типу, кадети висловлювали готовність пожертвувати великими латифундійним землеволодінням — економічною основою авторитарної влади і постійним джерелом невдоволення селянських мас. Водночас кадети розуміли, що лише латифундіями від селянського руху відкупитися буде складно. Тому вони припускали можливість відчуження частини землі у тих поміщиків, які вели самостійне господарство. Але в обох випадках відчуження поміщицької землі передбачалося за викуп — половину за рахунок держави, половину — за рахунок самих селян. Окрім того, кадети мали намір передати вирішення земельного питання до місцевих комітетів, які мали складатися з поміщиків, селян і чиновників.

Напередодні і в час першої російської революції в Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій — УДП та УРП. В одному із документів особливого відділу департаменту поліції вони названі «типу ка-де» [17, 4]. Справедливості ради зауважимо, що з російською конституційно-демократичною партією їх поєднував послідовний демократизм, а з ряду питань УДП і УРП стояли на радикальніших позиціях.

Навіть побіжний розгляд платформи УДП і УРП свідчить про ідейну близькість цих партій. В умовах революції 1905–1907 рр. пройшла їх консолідація. Наприкінці 1905 р. в Києві зорганізувалась Українська демократично-радикальна партія. Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. Прийнята з'їздом програма виділялась гармонійним поєднанням змісту і форми. Автором цього документу був Б. Грінченко, який умів свої погляди на справи викладати «розумно і логічно» [17, 5].

Соціально-економічні питання, відповідно до програми УДП, повинні вирішуватися крайовим сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної національної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовий уряд повинен отримати повноваження щодо організації: а) доступного всім народного кредиту і широкого сприяння кооперативним формам праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівлі, а також різного роду монопольних підприємств, які повинні бути муніципалізовані і усупільнені [18, 148–150]. Програма демократів передбачала, що вирішувати питання внутрішньої фінансової та економічної політики буде український парламент. Демократи вважали за доцільне, щоб загальноросійський парламент не втручався у внутрішнє економічне життя української автономії. Про це свідчать положення про організацію народного кредиту, сприяння кооперативним формам праці, торгівлі, монопольне становище підприємств. Демократи вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі потрібно, для блага України, оголосити загальнокрайовою власністю і усупільнити. На переконання лібералів держава не повинна використовувати монопольне становище окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

УРП у соціально-економічних питаннях стояла між УДРП і РУП, займаючи позицію, близьку до народних соціалістів. Невипадково у праці Б.Д. Грінченка проголошувалось: «До соціалістичного ладу тягне увесь хід нашого життя. Навіть сам капіталізм до його наближає, бо хоч підвалиною у нього приватна власність, але він потроху сам ту підвалину ... руйнує», «зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій і щастя й робимо все, щоб йому шлях уторувати...» [19, 45].

Аграрні вимоги програми УДП містили кілька важливих положень, які передбачали прийняття Сеймом низки законодавчих актів з аграрного питання. Демократи вважали, що розпоряджатися землею можуть тільки ті, хто сам її власноруч обробляє. Програма вимагала: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські, та монастирські на території України відібрати у власність авто-

номного крайового Сейму; б) викупити у власність краю всі приватні землі на умовах, вироблених майбутнім українським законодавчим органом (Сеймом) [20, 81; 21, 359–360]. Українські демократи, розробляючи аграрні вимоги, спирались на тодішні обґрунтування науковців, про те, що при рівномірному розподілі землі між усіма селянами її на кожного припадатиме незначна частка. При тому, що сільське населення буде зростати, всеодно виникне безземелля. Тому, УДП пропонувала націоналізувати всі землі в Україні і надавати їх у тимчасове користування лише тим, хто бажає сам на них працювати.

Український Сейм повинен, за задумом УДП, видати закон, який би забороняв купівлю землі понад установлену норму, протягом періоду викупу усіх земель у власність краю. Іншим аграрним законом передбачалося врегулювати орендні відносини у відповідності до місцевих природних умов [20, 359–361]. Викуп усіх земель мав здійснюватися протягом тривалого часу. Сейм мав встановити визначену норму площі землі, яка переходила у власність однієї особи. Орендні відносини пропонувалось регулювати, враховуючи родючість ґрунту.

З метою запобігання несправедливому збагаченню землевласників під час викупу земель друга редакція програми УДП вимагала, щоб приватні землі викуплялися за помірними цінами. Право розпорядження викупленими землями надавалось органам місцевого самоуправління. Ці органи повинні їх розподілити між окремими особами і підприємствами, які займатимуться землеробством. Демократи вважали, що під час проведення земельної реформи місцевим органам влади потрібно надати спеціальні повноваження. Проте, органи самоврядування могли не тільки здійснювати викуп земель, вони мали й правомочність надавати їх у оренду.

Є. Чикаленко так обґрунтував свою політичну позицію в часописі «Сын Отечества»: «Я впевнений, що в нашій хліборобській країні коли-небудь земля має перейти в руки народу, то краще передати її за викуп, чим потім її повинні відібрати безоплатно, як радять соціалісти» [22, 151]. Саме цими словами й пояснюється те, що Є. Чикаленко схилився до кадетсько-демократичної програми викупу землі.

Враховуючи прорахунки УДП у аграрному питанні, УРП розробила його детальніше і передбачила прийняття українською крайовою Радою спеціальних аграрних законів. Окрім вже згаданих аграрних вимог УДП, програма УРП також передбачила: 1) забезпечення безземельних або малоземельних господарів наділами з крайового земельного фонду; 2) скасування викупної плати та інші спеціальних податків; 3) знищення «черезполосиці»; 4) переведення на крайовий кошт витрат на утримання доріг і шляхів; 5) запровадження ґрунтової сільськогосподарської освіти; 6) здійснення державної підтримки товариського використання землі [23, 12–13].

З метою кращого регулювання аграрних відносин, у період викупу земель і передачі у державну власність, платформа УРП вважала за доцільне створити посередницькі бюро, які б регулювали плату за землю та розбирали можливі спори між власниками і орендарями. Закони про регулювання праці промислових робітників повинні застосовуватися і до сільськогосподарських працівників [24, 135 д].

Таким чином, аграрне питання у програмі радикалів обґрунтовано і розроблено краще ніж у програмному документі демократів. Повніше висвітлені питання оренди землі, окрім того, передбачено утворення посередницьких бюро для врегулювання трудових суперечок. Розробки радикалів з аграрного питання згодом майже повністю увійшли до програми УДРП. У тогочасних умовах вимоги українських ліберал-демократів з аграрного питання були надзвичайно радикальними. І незважаючи на поміркований характер аграрних реформ, які пропонували програми УДП, УРП і УДРП, владні органи сприймали їх як революційні.

Кожен раз доповнюючи свою програму, українські демократи орієнтувалися в першу чергу на соціально-економічні і політичні зміни в країні, розробки інших партій у цій сфері, досвіду інших країн. Прикладом для наслідування стала добре розписана програма УРП, особливо її економічна частина. Після утворення УДРП економічні положення програми УРП з деякими незначними змінами увійшли до її програмного документу.

УДРП для вирішення аграрного питання, зокрема, домагалася: а) щоб усі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні землі стали крайовим земельним фондом під підпорядкуванням самоврядних громад чи округ і той фонд використовувався за для хліборобів; б) щоб до того ж фонду, коштом краєвим, викуплено примусово землі приватних власників і поперед усього ті землі, які не експлуатуються власною працею; в) щоб води і ліси стали власністю краю [17, 150].

Окрім того, необхідно було прийняти законодавчі акти, що сприяли б: а) спільному, колективному господарюванню на землі; б) отриманню землі з крайового земельного фонду безземельними та малоземельними селянами; в) стимулюючому регулюванню орендної плати та інших натуральних повинностей; г) розвитку спеціального сільськогосподарського та професійного навчання [17, 150].

Таким чином, гострота аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. вимагала від ліберальних партій обґрунтування в їхніх програмних документах вимог щодо вирішення проблеми земельної власності, організації сільськогосподарського виробництва, кооперування дрібних власників. Проте, програмні вимоги ліберально-демократичних партій були надзвичайно зважені й помірковані. Ліберальні партії не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення, мотивували доцільність першочергового вирішення соціально-економічних питань.

1. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993.
2. *Телешун С.О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. — К., 1996.

3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження / Ред. Л. Білик. — К.: Смолоскип, 1996.
4. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX — поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. — лютий 1917 р.: Монографія / Б.І. Андрусишин (відп. ред.). — К., 1999; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. — К.: Плеяди, 2002.
5. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 р.): Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002.
6. Юр П.С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905–1907 рр. в Росії: Порівняльний аналіз їх стратегії і тактики: Дис... канд. іст. наук. — К., 1994.
7. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. — березень 1917 року: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 1998.
8. Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2002.
9. Донченко С.П. Ліберальні партії України: 1900–1920.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. — Дніпропетровськ, 2006.
10. Медушевський А.Н. П.Н. Миллюков: ученый и политик // История СССР. — 1991. — № 4.
11. Воззвание «Союза 17 октября» и других партий. — ЦДІА України м. Київ. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Од. зб. 568.
12. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В. Владиславлева. Вып. I. — М., 1919.
13. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. — М.: Наука, 1987.
14. Громадська думка. — 1906. — 12 січня.
15. Громадська думка. — 1906. — 17 січня.
16. Бюллетень III общеимперского делегатского съезда партии народной свободы. — 1906. — № 5. — 27 апреля.
17. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. / Упор. О. Федьков. — Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991.
18. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Т. 1. — Мюнхен: Сучасність, 1983.
19. Яворенко Л. Чого нам треба? — Львів: Видання Української радикальної партії, 1905.
20. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.
21. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Видавництво Української Вільної Академії Наук у США, 1955.
22. Чикаленко Е. Голос земледельца // Сын Отечества. — 1905. — № 12.
23. Платформа Української Радикальної Партії. — Львів: Видання УРП, 1905.
24. ЦДІА України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 1049.